

Маколада филология фанлари доктори, профессор Қ.Камаловнинг илмий-тадқиқот ишлари кўриб чиқилган.

В статье рассматриваются научно-исследовательские работы доктора филологических наук, профессора Қ.Камалова.

In the article research works of the Doctor of the philological sciences, professor Q.Kamalov.

САЛЫСТЫРМАЛЫ ТИПОЛОГИЯЛЫҚ ИЗЕРТЛЕҮ МӘСЕЛЕЛЕРИ

М.Д.Бекбергенова - филология илимлериниң кандидаты, доцент

Әжинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: типология, типологик алоқалар, асарлар, жанр, сюжет, образ.

Ключевые слова: типология, типологические связи, произведения, жанр, сюжет, образ.

Key words: typology, typological connections, works, genre, plot, image

Әдебиеттаныў илиминде типологиялық байланыслар, генетикалық хәм әдебий байланыслар деп ата-латуғын машқалалар бар. Типологиялық байланыслар бул әдебий кубылыслар арасындағы (шығармалар, жазыўшылардың улыўма стили, әдебий ағымлар хәм бағдарлар) пүтин бир дәўир әдебиетлар арасындағы объектив байланыслар, жақынлық түсиниледи.

Типологиялық жақынлық жәмийеттиң раўажланыў басқышларындағы уқсаслық жағдайларға байланыслы болады. Бирақ жазыўшылардың өзлери ушын бул типологиялық уқсаслықлар олардың дәретиўшилигинен бийгәрез болады. Типологиялық байланысларды генетикалық байланыслардан айырып билиў керек. Мәселен, романтизм методы аркалы реализмның қәлиплесиўи, я болмаса контакт байланыслар – Байрон, Пушкин, И.Юсупов.

Типологиялық байланысларды анықлаў қандай мақсетте болады? Социал – тарийхый жағдайлардан келип шыққан әдебиеттиң раўажланыў нызамлылықларын үйрениў ушын керек, изертлеў ушын. Себеби, жақын социаллық – тарийхый хәм идеологиялық жағдайларда бир-бирине жақын жазыўшылар дәретиўшилигиниң түрлерин хәм типлерин туўдырады. Олар әдебий бағдарларды хәм ағымларды пайда етеди.

«Типология» түсиниги XVIII әсирден баслап қәлиплеседи. Бирақ, әдебиеттаныў илиминде бул термин ол уақытта пайдаланылмады. Әдебиет ҳаққындағы илиминде компаративистлик бағдар салыстырмалы тарийхый типологиялық байланысларды изертлеген. Д.Денлон, Бекрей, Александр Веселовский, Либрехт, Келлер, Кирпичников, Алексей Веселовский салыстырмалы тарийхый типология машқаласы менен шуғылланған.

Көркем типология мәселелери Г.Гуковский, Б.Жирмунский, В.Пропп, А.Смирнов, А.Скафтымов, Н.Конрадлардың мийнетлеринде изертленген. Типологиялық байланысларды изертлеўдиң тийкаргы қағыйдалары:

1. Типологиялық жақынлықлардың тарийхый шара-ятлардан келип шығыўын есапқа алыў.

2. Әдебиеттиң тутас кубылыслары арасындағы типологиялық байланысларды анықлаў.

3. Миллий әдебиетлар арасындағы өз ара типологиялық қатнасты анықлаў.

Типология деген термин затлардың яки кубылыслардың хәр түрли типлер арасындағы қатнасты көрсететуғын классификация деген мазмунды билдиреди. Бул өз ара типологиялық байланысларды изертлеў, әсиресе, әдебий методларды үйрениўде жемисли болды. Мәселен дүнья әдебиаты тарийхында реализм методының раўажланыў характери – Ояныў дәўириниң реализми, ағартыўшылық дәўири реализм, критикалық реализм хәм олардың хәр қайсысының ишинде бир неше ағымларға бөлиниўи.

Эпос жанрының раўажланыўында типологиялық машқала әдебиеттаныў илиминде хәр қыйлы пикирлерди пайда етти.

«Эпос» деген термин грек тилинен алынған хәм қахарманлық ҳаққындағы сөз деген мәнисти аңлатады. Әдебиет теориясы сабақлығының авторы Л.И.Тимофеев эпос терминиң еки мәниси бар дейди. Биринши – тарийхый әдебий мәнисинде эпос деп халық поэмаларын хәм ертеклерин атайды (антик дәўириндеги эпос, орыс халық эпосы хәм т.б.). Екинши – теориялық мәнисинде эпос деп жанрды айтады, оның тийкаргы белгиси-инсан характерлериниң кең түрде сүүретлениўи. Эпос баянлаўшы жанр, деп белгилейди Тимофеев. Адамның турмыслық жолы баянланады, ол қатнаскан ўақыялар сүүретленеди, оның ислеген ислери адамлар менен қатнасы хәм т.б. Баянлаўшы жанр қарақалпақ аўыз еки әдебиатында әйемги заманлардан бери қәлиплесип киятырған. Қарақалпақ халық дәстанлары «Алпамыс», «Қоблан», «Қырық қыз» хәм т.б. баянлаўшы жанрдың бизиң аўыз еки әдебиатымызда ертеден пайда болғанын дәлиллейди. Аўкам дәўириндеги әдебиеттаныў илиминде қарақалпақ әдебиатының эпикалық жанры, яғный, проза кеш раўажланған деп айтылып келди. Соның ушын да, қарақалпақ миллий әдебиаты ҳаққында жазған илимпазлар З.С.Кедрина, З.Османова, В.Оскоцкий хәм т.б. қарақалпақ әдебиатын младописьменная литература (жазба әдебиаты кеш раўажланған) деп баҳалады.

Баянлаўшы жанр я болмаса эпикалық жанр қарақалпақ классикалық жазба әдебиатында да болған, буған мысал ретинде Жийен жыраўдың «Посқан ел», Әжинияздың «Бозатаў», Бердақтың дәстанлық шығармаларын атап өтиўге болады. Демек, эпикалық жанрдың тийкары қарақалпақ аўызеки хәм классикалық жазба әдебиатында дәстүр болған. Бирақ эпикалық жанрдың формалары – гүрриң, повесть, роман қарақалпақ әдебиатының XX әсирдиң 30-жылларынан баслап баспадан шығады. Егер де эпикалық жанр қарақалпақ әдебиатының ерте дәўирлерден баслаған миллий дәстүри болса, оның формалық түрлериниң дереклерин изертлеў – бул әдебиеттаныў илиминдеги типологияның машқаласы екенин белгилейди.

Қарақалпақ әдебиеттаныў илиминде гүрриңниң, повестьтиң, романның пайда болыўы, қәлиплесиўи, раўажланыўы М.К.Нурмухаммедов, Қ.Султанов, Ж.Нарымбетов, Қ.Камалов, С.Баҳадырованың илимий мийнетлеринде кең түрде изертленди. Ал, қарақалпақ эпикалық жанрының генетикалық хәм типологиялық байланыслары ҳазирги күнги әдебиеттаныў илиминиң толық изертленбеген машқаласының бири болып табылады.

Өзбекстан Қахарманы, Өзбекстан хәм Қарақалпақстан Халық жазыўшысы Т.Қайыпбергенов XX әсир қарақалпақ әдебиатында жетекши жазыўшы, қарақалпақ прозасын тереңлестирип, кеңейтип раўажландырған, эпикалық жанрдың хәр қыйлы формаларын дәреткен көркем сөз шебери. Жазыўшының қарақалпақ прозасында ең дәслепки адымы болып есапланған 1961-жылы баспадан шыққан «Блокнот сөйлейди» гүрриңлер топламы. Бул толамға «Алжасықтың ақыры», «Арза»,

«Тракторшы», «Жолдағы жәнжел», «Исиң сөзиндей емес» хәм т.б. гүрриңлери киреди [1].

Жазыўшы ана әдебиятының миллий дәстүрлеринин тийкарында өз шығармаларын дөретеди. Қарақалпақ халқының ерте дәуірлерден баслап пайда болып қәлиплескен, раўажланған халық аўызеки дөретиўшилигинде эпикалық баянлаўшы жанр қәлиплесип келген. Олар жырлар, толғаўлар, әпсаналар, рәўиятлар, ертеклер, дәстанлар миллий жазба әдебиятының эпикалық жанрының раўажланыўына тийкар салды.

«Тарийхый-әдебий мәнисинде эпос деп халық поэмаларын хәм ертеклерин атайды. Теориялық мәнисинде эпос деген бул жанр, оның тийкарғы белгиси адам характерлериниң кең түрде ашылып сүўретлениўи», -деп белгилейди, әдебиятшы алым Л.И.Тимофеев [5:357].

Эпикалық жанрдың тарийхый-әдебий раўажланыў жолы жәхән әдебияты тарийхында аты белгили Эзоптың тымсалларынан басланады. Оның тымсалларының көпшилиги тәрбиялық әхмийетке ийе. Мәселен, Эзоптың «Хайўанлар хәм чума» атлы тымсалы белгили. Бул тымсалда үлкен жаўызлықлар мойынланбай, кишкене қылмысы ушын ешектиң жазаға тартылғаны сөз етиледі [4:472].

Көркем әдебиятта инсан характериниң ашылыўы турмыс жөнелисиниң сүўретлениў типлерине қарай үш формаға бөлинеди. Олар: киши, орта хәм үлкен форма деп бөлинеди. Булар: гүрриң, повесть, роман. Жанрлық формалардың пайда болыўы хәм қәлиплесиўиниң өз алдына тарийхы хәм классификациялық белгилери бар. Эпостың тийкарғы белгиси: ол баянлаўшы жанр. Адамның өмирлик жолы, оның ис-хәрекетлери, ишки кеширмелери, жәмийетте жасайтуғын басқа адамлар менен қарым-қатнасы, ол қатнасқан ўақыялар баян етиледі. Баянлаўшы жанрдың дәстүри аўызеки әдебиятта пайда болған. Қарақалпақ халқының тарийхый жырларында, әпсана-аңызларда, толғаўларда ўақыялар баян етиледі. Көпшилик жағдайда эпикалық жанрдың бул формаларында қахарманлық ўақыялар сөз етиледі.

«Толғаўлар қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөретпелериниң белгили бир жанры. Толғаўлар түркий халықлардың көркем аўызеки дөретпелеринде өз алдына жанр болып қәлиплескен.» [2:218].

Көркем әдебияттың раўажланыў тарийхында уқсас жанрлар болады, бирақ хәр бир дәуірдиң өзиниң өзгешелиги тийкарында жанрлардың мазмуны хәм характери өзгериіп барады. XX әсир қарақалпақ әдебиятында проза жанрының пайда болыўына хәм

қәлиплесиўине үлес қосқан жазыўшы С.Мажитов. Оның «Еки пазна», «Дослық», «Мийрас» хәм т.б. гүрриңлеринде әдеп-икрамлық мәселеси, тәрбия темасы сөз етиледі [3].

С.Мажитовтың гүрриңлериндеги тәрбиялық мәселелерди сөз етиў дәстүри Т.Қайыпбергеновтың дәслепки гүрриңлеринде мийраслылық форманың раўажланыў сыпатында көринеди. Мәселен, С.Мажитовтың «Мийрас» гүрриңинде бир үйдиң еки улы хакқында сөз етиледі. Үлкен баласы әкесинен қалған байлыққа исенип қалады. Генже баласы әке мийрасынан үмит етпей, өз мийнети менен турмыстан орын алады. Бул гүрриңдеги тийкарғы идея мийнет пенен өмирде өз бахтына ерисиў.

Т.Қайыпбергеновтың «Исиң сөзиндей емес» гүрриңинде Төребай жасы үлкенлерди хұрметлеў хакқында мектепте класс мәжилисинде дурыс сөйлеген менен, турмыста автобуста болған ўақыяда өзиниң анасына орынды бериўди умытып кетеди [1:437-440].

Баянлаўшы жанрдың бул киши формасында инсанның өмирлик жолына характерли болған бир эпизод ғана сүўретленген. Ал, баянлаўшы жанрдың орта формасы болып есапланатуғын повесть формасында белгили бир дәуір, инсан өмириниң белгили бир басқышы бир қатар эпизодлар қамтылған халда инсан турмысы сүўретленеди. Көркем шығарма бул жәмийетлик турмыстың раўажланыў барысындағы белгили бир тарийхый мәўритлердиң сүўретлениўи болып табылады. Қарақалпақ прозасы тарийхында повесть эпикалық жанрдың орта формасы сыпатында XX әсирдың 30-жылларындағы М.Дәрибаевтың «Мыңлардың бири» дөретпеси менен басланады. Қарақалпақ повестиның буннан соңғы раўажланыў басқышы XX әсирдиң 60-70-жыллары менен белгиленеди. Қарақалпақ әдебиятының белгили жазыўшылары Ж.Аймурзаевтың «Жетимниң жүреги», Ш.Сейтовтың «Қашқын», «Көп еди кеткен тырнарлар», Т.Қайыпбергеновтың «Секретарь», «Муғаллимге рахмет», «Суўық тамшы», «Уйқысыз түнлер», С.Бахадырованың «Хаяллар», Г.Есемуратованың «Жийрен» хәм т.б. повестлери баянлаўшы жанрдың хәр қыйлы түрлерде раўажланыўын тапты. Соның ишинде, жазыўшы Т.Қайыпбергеновтың «Секретарь», «Муғаллимге рахмет», «Суўық тамшы», «Уйқысыз түнлер» повестлери қарақалпақ миллий прозасының тарийхында жаңа әдебий кубылыс болды хәм эпикалық баянлаўшы жанрының қарақалпақ әдебияты тарийхында жаңа көркем шығармалардың пайда болыўын белгиледи.

Әдебиятлар

1. Қайыпбергенов Т. Шығармалары. 5 томлық. 5 том. –Нөкис: «Қарақалпақстан». 1980.
2. Максетов Қ.. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөретпелери. -Нөкис: «Билим», 1996.
3. Мажитов С. Шығармалары. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992.
4. Все знаменитые сказки народов мира. –Москва: АСТ. 2014.
5. Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. –Москва: «Просвещение», 1971.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада киёсий типологик тадқиқот масалалари сүз этилған. Типологик алоқалар хақида тушунчалар бериледи. Унда адабиётшунослиққа киёсий - типологик алоқалар масалалари бүйича тадқиқотлар олиб борған олимлар - А.Н.Веселовский, Б.Жирмунский, Н.Конрад ва х.ларнинг илмий қарашлари ўрганилған. Қарақалпақ насридаги киёсий–типологик тадқиқотларға танкидий фикрлар билдирилған. XX аср қарақалпақ насрининг типологик алоқалари тахлил қилинған.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы сравнительно-типологического изучения литературы. Приводятся определения понятия «типологические связи». Дается обзор научных трудов по вопросам сравнительно-типологических связей академика А.Н. Веселовского, Б.Жирмунского, Н.Конрада и др. Анализируются исследования по проблеме сравнительно-типологических изучений в каракалпакской прозе. Изучаются вопросы типологических связей в каракалпакской прозе XX века.

SUMMARY

The article is devoted to the issues of comparative typological study of literature. There are given definitions of concept «typological relationships». The author gives a review of scientific papers on the issues of comparative typological relations of academician A.N.Veselovsky, B. Zhirmunskiy, N. Konrad and others. There were analyzed the research works on the problem of comparative typological studies in Karakalpak prose. The questions of typological relations in Karakalpak prose of the twentieth century have been studied.